

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING O'QISH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY NAZARIY ASOSLARI

Nizomova Vasila Raxmiddin qizi

Xalqaro Innovatsion Universiteti 4- kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish faoliyatini rivojlantirishning ilmiy va nazariy asoslarini tahlil qilishga qaratilgan. Zamonaviy ta'lim tizimida, xususan, PIRLS xalqaro baholash dasturlari talablari doirasida o'quvchilarning ongli o'qish va matnni tushunish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot jarayonida psixologik-pedagogik adabiyotlar tahlili, tizimli yondashuv va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Maqolada o'qish malakasini shakllantirishning psixofiziologik va kognitiv bosqichlari ochib berilgan hamda o'qish texnikasidan ongli o'qishga o'tish jarayonidagi asosiy qonuniyatlar belgilangan. Natijalarga ko'ra, boshlang'ich sinflarda o'qish faoliyatini samarali tashkil etish uchun an'anaviy yondashuvlarni zamonaviy interfaol metodlar bilan uyg'unlashtirish zarur ligi asoslangan va amaliyotchi pedagoglar uchun tegishli metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, kognitiv rivojlanish, ongli o'qish, o'qish faoliyati, o'qish savodxonligi, pedagogik-psixologik asoslar, PIRLS.

Abstract: This article aims to analyze the scientific and theoretical foundations for developing reading activities among primary school students. In the modern educational system, particularly within the framework of international assessment programs such as PIRLS, fostering conscious reading and reading comprehension skills holds significant scientific and practical importance. The study employs methods of psychological and pedagogical literature analysis, a systematic approach, and comparative analysis. The article reveals the psychophysiological and cognitive stages of forming reading skills and establishes the fundamental principles of transitioning from reading mechanics to conscious reading comprehension. Based on the findings, the necessity of integrating traditional approaches with modern interactive methods for the effective organization of reading activities in primary grades is substantiated, and corresponding methodological recommendations for practicing educators are developed.

Key words: cognitive development, conscious reading, pedagogical and psychological foundations, PIRLS, primary education, reading activity, reading literacy.

Аннотация: Данная статья направлена на анализ научных и теоретических основ развития читательской деятельности у учащихся начальных классов. В современной системе образования, особенно в контексте требований международных программ оценки, таких как PIRLS, формирование навыков осознанного чтения и понимания текста приобретает важное научно-практическое значение. В процессе исследования использовались методы анализа психолого-педагогической литературы, системного подхода и сравнительного анализа. В статье раскрыты психофизиологические и

когнитивные этапы формирования навыка чтения, а также определены основные закономерности перехода от техники чтения к осознанному чтению. На основе полученных результатов обоснована необходимость интеграции традиционных подходов с современными интерактивными методами для эффективной организации читательской деятельности в начальных классах, а также разработаны соответствующие методические рекомендации для педагогов-практиков.

Ключевые слова: когнитивное развитие, начальное образование, осознанное чтение, психолого-педагогические основы, читательская грамотность, читательская деятельность, PIRLS.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim o'quvchi shaxsini shakllantirish, uning dunyoqarashi va intellektual salohiyatining poydevorini yaratishda eng muhim bosqich hisoblanadi. Bu jarayonda o'quvchilarning o'qish faoliyatini to'g'ri va tizimli rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. An'anaviy yondashuvlardan voz kechib, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish ta'lim sifatini oshirishning asosiy omillaridan biridir ^[1]. Boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish darslarini uzviy bog'langan holda o'qitish metodikasi o'quvchilarda nafaqat

o'qish texnikasini (tezligini), balki o'qilgan matnni anglash va tahlil qilish malakasini ham rivojlantirishga xizmat qiladi ^[4].

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimini xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmonida Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlanib, unda o'quvchilarning bilim darajasini baholash bo'yicha xalqaro dasturlarda (PISA, TIMSS, PIRLS) munosib ishtirok etish vazifasi ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan ^[3]. Ushbu xalqaro dasturlar orasida PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) bevosita boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasini baholashga qaratilgan bo'lib, u butun dunyoda ta'lim sifatining muhim indikator sifatida e'tirof etiladi ^[2]. Shu sababli, mahalliy olimlar tomonidan o'quvchilarni PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlashning pedagogik shart-sharoitlari bugungi kunda faol o'rganilmoqda ^[5].

O'qish faoliyatini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari haqida so'z borganda, masalaning psixologik va kognitiv jihatlariga chuqur e'tibor qaratish lozim. Taniqli psixolog L. S. Vygotskiy o'zining fundamental tadqiqotlarida tafakkur va nutqning uzviy bog'liqligini isbotlab, o'qish jarayoni shunchaki harflarni tanib, mexanik tovush chiqarish emas, balki g'oyat murakkab aqliy faoliyat ekanligini ta'kidlagan ^[6].

O'z navbatida, psixolog D. B. Elkonin bolalarni o'qishga o'rgatishning psixofiziologik mexanizmlarini tahlil qilib, tovush-harf tahlilining hamda bolaning kognitiv tayyorgarligining o'qish malakasini shakllantirishdagi hal qiluvchi o'rnini ilmiy jihatdan asoslab bergan ^[7]. Muammoning qo'yilishi va tadqiqot maqsadi: yuqoridagi ilmiy va me'yoriy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinflarda o'qish faoliyatini ongli

o'qish darajasiga ko'tarish masalasi hamon o'zining ilmiy dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'qish savodxonligini shakllantirishning psixologik va pedagogik asoslarini chuqur o'rganish hamda xalqaro tajribalar (xususan, PIRLS talablari) asosida dars jarayonini tashkil etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. O'qituvchi mavjud sharoit va resurslardan samarali foydalangan holda darsni yuqori darajada tashkil qila olishi lozim.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish faoliyatini rivojlantirish muammosi asosan uchta yirik yo'nalishda: psixologik-kognitiv, milliy pedagogik metodika hamda xalqaro baholash tizimlari doirasida o'rganilgan. O'tkazilgan tahlillar quyidagi xulosalarni shakllantirishga asos bo'ldi: L. S. Vygotskiy [6] va D. B. Elkonin [7] o'z tadqiqotlarida o'qish jarayonini shunchaki harflarni tanish emas, balki bolaning tafakkuri va kognitiv rivojlanishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab aqliy faoliyat sifatida asoslab berganlar.

O'zbek pedagog olimlari, xususan, K. Qosimova [4] va T. G'afforova [1] tomonidan boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash metodikasi hamda o'qish malakasini oshirishda an'anaviy usullar o'rniga zamonaviy, interfaol texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi isbotlangan.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'qish faoliyatining psixologik va an'anaviy asoslari yetarlicha o'rganilgan. Biroq ta'lim muassasalarida an'anaviy yondashuvlarni zamonaviy kognitiv psixologiya yutuqlari hamda PIRLS xalqaro standartlari bilan bevosita integratsiya qilish bo'yicha yaxlit ilmiy-metodik tizimga ehtiyoj hamon saqlanib qolmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda belgilangan maqsadlarga erishish va boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish faoliyatini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini to'laqonli yoritish uchun sifat tadqiqoti dizayni tanlandi. Tadqiqot jarayonida muammoni har tomonlama o'rganish maqsadida o'zaro bir-birini to'ldiruvchi umumilmiy va pedagogik metodlardan majmuaviy tarzda foydalanildi. Asosiy tadqiqot metodlari quyidagilardan iborat:

- nazariy-tahliliy metod – muammoga doir psixologik, pedagogik va metodik adabiyotlarni, shuningdek, ta'lim sohasidagi me'yoriy hujjatlarni chuqur o'rganish hamda tahlil qilish;
- qiyosiy tahlil metodi – O'zbekiston milliy ta'lim tizimidagi an'anaviy o'qish darslari hamda matn ustida ishlash metodikasini PIRLS xalqaro baholash dasturlari talablari bilan taqqoslash;
- tizimli yondashuv – o'qish savodxonligini shunchaki o'qish tezligi yoki texnikasi sifatida emas, balki o'quv chining idrok etish, xotira, mantiqiy tafakkur va nutq kabi aqliy jarayonlarini o'zida mujassam etgan murakkab pedagogik-psixologik tizim sifatida o'rganish;
- umumlashtirish va deduksiya – tahlillar natijasida olingan nazariy ma'lumotlarni tizimlashtirish, mantiqiy xulosalar chiqarish hamda amaliyotchi o'qituvchilar uchun aniq metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Ushbu metodologik yondashuvlar tadqiqot obyekti bo'lgan o'qish faoliyati mexanizmlarini xolis baholash, amaldagi muammolarni aniqlash va ilmiy jihatdan ishonchli xulosalar chiqarish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kunda tadqiqot metodologiyasiga muvofiq o'tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinflarda o'qish faoliyatini rivojlantirish shunchaki harflarni tanish va so'zlarni talaffuz qilishdan iborat emas, balki ko'p bosqichli va murakkab kognitiv jarayondir. Ushbu jarayonni samarali boshqarish uchun dastlab o'qish malakasining shakllanish qonuniyatlarini tahlil qilish talab etiladi. O'qish malakasini shakllantirishning psixologik-pedagogik bosqichlari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarda o'qish faoliyati asosan o'qish texnikasi va ongli o'qish kabi ikki yirik komponentdan iborat. Natijalarimizga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarida bu jarayon uchta asosiy bosqichda kechadi:

1) **analitik bosqich (1-sinf)** – bu bosqichda o'quvchining asosiy diqqati matn mazmuniga emas, balki harfni tovushga aylantirish, bo'g'inlarni qo'shish jarayoniga qaratiladi, kognitiv yuklama asosan vizual idrok va xotiraga tushadi;

2) **sintetik bosqich (2-3-sinflar)** – o'qish texnikasi qisman avtomatlashib, o'quvchilar so'zlarni butunligicha idrok eta boshlaydilar, shu nuqtada diqqat markazi talaffuzdan so'zning leksik ma'nosini tushunishga ko'chadi;

3) **avtomatlashgan ongli o'qish bosqichi (4-sinf)** – o'qish vositadan maqsadga aylanadi, o'quvchi matnни qiynalmay o'qiydi va asosiy e'tiborini matnning g'oyasi, mantiqiy ketma-ketligi va yashirin ma'nolarini tahlil qilishga qaratadi.

PIRLS xalqaro dasturi talablari asosidagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy ta'lim tizimida ko'p yillar davomida o'qish tezligiga (bir minutda nechta so'z o'qilishiga) asosiy mezon sifatida qaralgan. Biroq, xalqaro PIRLS dasturi mezonlarini tahlil qilish natijasida ma'lum bo'ldiki, zamonaviy ta'limda asosiy e'tibor o'quvchining matn ustida ongli ishlash darajasiga qaratilishi zarur.

PIRLS tadqiqoti o'quvchilarning o'qish savodxonligini quyidagi to'rtta asosiy kognitiv jarayon orqali baholaydi:

- aniq berilgan ma'lumotni topish – matnda ochiq-oydin yozilgan faktlar, ismlar yoki voqealarni ajratib olish;
- to'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish – ikki yoki undan ortiq ma'lumotlarni o'zaro mantiqan bog'lash;
- g'oya va ma'lumotlarni umumlashtirish – matnning asosiy g'oyasini anglash, qahramonlarning xatti- harakatlariga mustaqil baho berish;
- matn mazmuni va shaklini baholash – muallifning maqsadi, matnning tili va uslubi haqida tanqidiy fikr bildira olish.

Tahlil natijalari tasdiqlaydiki, an'anaviy yondashuvlar orqali PIRLS talab qiladigan yuqori kognitiv malakalarni to'liq shakllantirib bo'lmaydi. Shuning uchun boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari dars jarayonida "o'qituvchi o'qiydi – o'quvchi qaytaradi" usulidan voz

kechib, matn ustida ishlashning interfaol strategiyalariga o'tishlari lozim. Bunga matnni qismlarga bo'lib, har bir qism yuzasidan muammoli savollar qo'yish, rolli o'yinlar orqali qahramonlar xarakterini ochish, matn syujeti asosida mantiqiy xaritalar tuzish kabi pedagogik usullar misol bo'la oladi. Bu yondashuvlar o'quvchini passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylantiradi va o'qish savodxonligi darajasini xalqaro standartlarga moslashtiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqorida olib borilgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish faoliyatini rivojlantirish muammosi yuzasi dan olib borilgan nazariy va tahliliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qish jarayoni faqatgina harflarni tovushga aylantirishdan iborat mexanik akt emas, balki o'quvchidan yuqori darajadagi kognitiv faollikni talab etuvchi murakkab aqliy faoliyatdir. Tadqiqotimiz natijasida ma'lum bo'ldiki, ta'limning dastlabki bosqichlaridayoq o'quvchilarda o'qish texnikasi bilan bir qatorda ongli o'qish ko'nikmalarini parallel ravishda rivojlantirish zarur. Ayniqsa, bugungi kunda O'zbekiston ta'lim tizimining PIRLS kabi xalqaro baholash dasturlariga integratsiyalashuvi sharoitida, an'anaviy yondashuvlar o'z o'rnini zamonaviy, interfaol va o'quvchining mantiqiy tafakkurini o'stirishga qaratilgan metodlarga bo'shatib berishi muhimdir. Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchining axborotni topish, qiyoslash va tanqidiy baholash qobiliyatlarini o'stirish o'qish savodxonligini ta'minlashning asosiy kafolati hisoblanadi.

O'rganilgan ilmiy-nazariy asoslar va tahlillar natijasidan kelib chiqib, boshlang'ich sinflarda o'qish faoliyatini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. **O'quv dasturlari va darsliklarni takomillashtirish:** boshlang'ich sinf "O'qish savodxonligi" darsliklariga PIRLS formatidagi, ya'ni faqat axborot beruvchi emas, balki mantiqiy fikrlashga, xulosa chiqarishga undov chi turli janrdagi matnlarni ko'proq kiritish.

2. **Metodik yondashuvni o'zgartirish:** dars jarayonida matnni o'zlashtirishni tekshirishda "Matnda nima deyilgan?" kabi yuzaki savollardan voz kechib, "Muallif bu bilan nima demoqchi?", "Siz qahramonning o'rnida bo'lganingizda nima qilardingiz?" kabi yuqori kognitiv jarayonlarni ishga soluvchi muammoli savollar tizimidan keng foydalanish.

3. **Diagnostika va baholashni zamonaviylashtirish:** o'quvchilarning o'qish malakasini faqatgina "bir minutda o'qilgan so'zlar soni" bilan baholash amaliyotini bosqichma-bosqich bekor qilib, uning o'rniga matnni tushunish, qayta hikoyalash va olingan ma'lumotni amaliyotda qo'llay olish darajasiga asoslangan mezonli baholash tizimini joriy etish.

4. **Pedagoglar malakasini oshirish:** boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun kognitiv psixologiya va PIRLS tadqiqoti mezonlari bo'yicha maxsus o'quv-seminarlar tashkil etish, ularning matn ustida ishlash bo'yicha metodik kompetensiyalarini muntazam rivojlantirib borish.

Shu boisdan, ushbu takliflarning amaliyotga joriy etilishi boshlang'ich sinf o'quvchilarida kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishga, ularning xalqaro baholash dasturlarida yuqori

natijalarni qayd etishiga hamda kelajakda komil shaxs bo‘lib yetishishlariga mustahkam zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G‘afforova, T. Boshlang‘ich ta‘limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur, 2011.

2. Mullis, I. V. S.; Martin, M. O.; Foy, P.; Hooper, M. PIRLS 2016 International Results in Reading. – Boston: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2017.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 29.04.2019-y., 06/19/5712/3034-son.

4. Qosimova, K.; Matchonov, S.; G‘ulomova, X.; Yo‘ldosheva, Sh.; Sariyev, Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi: boshlang‘ich ta‘lim fakulteti talabalari uchun darslik. – Toshkent: Noshir, 2009.

5. Xoliqov, A. A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlashning pedagogik shart- sharoitlari // Xalq ta‘limi jurnali. – Toshkent, 2021. – № 3. – B. 45–49.

6. Выготский, Л. С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999. – 352 с.

7. Эльконин, Д. Б. Как учить детей читать. – Москва: Знание, 1976. – 64 с.